

Εικονικό μουσείο, λογοτεχνία και μουσειοπαιδαγωγικές δραστηριότητες. Μια διδακτική πρόταση προς αξιοποίηση

Μαρία Μιχάλη
mariamchl2@gmail.com

Φιλολόγος Δ/βάθμιας Εκπ/σης, M.Ed., Ph.D.

Περίληψη. Η μουσειοπαιδαγωγική ως επιστημονικός κλάδος ενώνει δύο πεδία, την παιδαγωγική και τη μουσειολογία. Στο πλαίσιο αυτό, μπορούν να συνυπάρξουν οι επιστήμες της λογοτεχνίας και της ιστορίας. Μια τέτοια περίπτωση συνύπαρξης πεδίων, μπορεί να βρει εφαρμογή στα μουσεία λογοτεχνίας. Τα εν λόγω μουσεία επικεντρώνονται στην πρόσληψη της λογοτεχνίας μέσω εκπαιδευτικών προγραμμάτων που εστιάζουν στη βιωματική προσέγγιση. Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο να αναδείξει πώς ένα μουσείο που αναφέρεται στη ζωή ενός δημιουργού και συνδέεται με μια ιστορική περίοδο μπορεί να αξιοποιηθεί και στην ψηφιακή του μορφή για την ανάπτυξη μουσειοπαιδαγωγικών δραστηριοτήτων. Ως διδακτικό παράδειγμα αξιοποιείται η ιδέα του Μουσείου Άννα Φρανκ. Στη συγκεκριμένη, όμως, περίπτωση μέσω μιας εφαρμογής (artsteps) ανακατασκευάζεται με συνδημιουργούς τους μαθητές/τις μαθήτριες. Επιπλέον, δημιουργείται και προτείνεται εκπαιδευτικό υλικό. Οι μαθητές/τριες στη διάρκεια της εικονικής περιήγησης έχουν την ευκαιρία να διαδράσουν με το φωτογραφικό υλικό, να διαβάσουν λογοτεχνικά αποσπάσματα και εν τέλει να σκιαγραφήσουν την προσωπικότητα της Άννας Φρανκ μέσα από το υλικό που παρουσιάζεται κατά χρονολογικές περιόδους. Παράλληλα, μέσα από βιωματικές δραστηριότητες ασκούνται στη γραφή έχοντας ως παράδειγμα μια έφηβη της ηλικίας τους.

Λέξεις κλειδιά: λογοτεχνία, μουσειοπαιδαγωγική, εικονικό μουσείο «Άννα Φρανκ».

Εισαγωγή

Οι Τεχνολογίες της Πληροφορικής και των Επικοινωνιών (ΤΠΕ) προσφέρουν νέες δυνατότητες και στον τομέα των μουσείων. Τα εκθέματα των μουσείων μπορούν να ψηφιοποιηθούν και να αποκτήσουν παρουσία στο Διαδίκτυο. Στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία συναντώνται αρκετοί όροι για να αποδώσουν το «μη παραδοσιακό» μουσείο. Συχνά παρουσιάζονται οι όροι «εικονικό μουσείο» (virtual museum), «ψηφιακό μουσείο» (digital museum), και «κυβερνομουσείο» (cybermuseum).

Ουσιαστικά, οι παραπάνω όροι χρησιμοποιούνται χωρίς διαφοροποίηση, για να δηλώσουν την ψηφιακή μορφή των μουσείων, παρόλο που ο καθένας από αυτούς δείχνει τι θεωρεί ως σημαντικότερο στη σχέση των νέων τεχνολογιών με τα μουσεία. Συγκεκριμένα, ο όρος «ψηφιακό μουσείο» παραπέμπει στη σημαντική προσφορά της τεχνολογίας για τη διαδικασία της ψηφιοποίησης των πληροφοριών. Ο όρος «εικονικό μουσείο» εστιάζει σε τεχνολογικές και τεχνικές δυνατότητες κατασκευής ή παρουσίασης της εικονικής πληροφορίας. Τέλος, ο όρος «κυβερνομουσείο» παραπέμπει στο περιβάλλον, δηλαδή στον χώρο δημιουργίας του που είναι ο κυβερνοχώρος και αντιδιαστέλλεται, κατά αυτόν τον τρόπο, από το φυσικό μουσείο, καθώς το πρώτο καταλαμβάνει εικονικό χώρο ενώ το τελευταίο πραγματικό (Αρβανίτης, 2002: 186-187).

Στην παρούσα εργασία –όπως θα δειχθεί και στη συνέχεια- υιοθετείται ο όρος «εικονικό μουσείο» (virtual museum), με την έννοια ότι τα εκθέματα καταγράφονται σε μια ηλεκτρονική πλατφόρμα, έχουν δηλαδή ψηφιακή ή εικονική μορφή. Ένας τέτοιος χαρακτηρισμός, παρά την προβληματικότητα του όρου με την έννοια ότι το εικονικό είναι το αντίθετο του υπαρκτού και όχι το αντίθετο του πραγματικού, μπορεί να αποδοθεί «σε οποιοδήποτε μουσείο συλλάβει ποτέ κανείς ή οποιαδήποτε λύση μπορεί να εφαρμοστεί σε σχέση με τα ζητήματα που θίγουν τα παραδοσιακά μουσεία» (Desvallées & Mairesse, 2014: 94).

Σύμφωνα με την εγκυκλοπαίδεια Britannica, το εικονικό μουσείο ορίζεται ως μία συλλογή ψηφιακών εικόνων, αρχείων ήχου, κειμένων και άλλων δεδομένων ιστορικού, επιστημονικού ή πολιτιστικού ενδιαφέροντος, τα οποία παρέχονται στους χρήστες με μία ποικιλία μέσων και τρόπων πρόσβασης που υπερβαίνουν τις παραδοσιακές μεθόδους επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης με τους επισκέπτες (Encyclopaedia Britannica online). Ένας άλλος ορισμός περιγράφει το εικονικό μουσείο ως «virtual περιβάλλον που αναπαράγει έναν χώρο, που αποτελεί φυσική αναπαράσταση ενός πραγματικού χώρου και/ή δρα ως μια γνωσιακή μεταφορά, όπου οι επισκέπτες μπορούν να επικοινωνούν ανάμεσά τους και να εξερευνούν, να δημιουργούν ή να τροποποιούν χώρους και αντικείμενα (ψηφιακά ή ψηφιοποιημένα) (Χουρμουζιάδη, 2017: 33).

Σύμφωνα με τον ICOM διακρίνονται τρεις κατηγορίες εικονικών μουσείων που αναπτύσσονται ως προεκτάσεις των φυσικών: το εικονικό μουσείο-«φυλλάδιο» (brochure museum) το οποίο περιέχει βασικές πληροφορίες για το φυσικό μουσείο και έχει ως στόχο να ενημερώσει το κοινό για αυτό. Λειτουργεί περισσότερο ως ένα διαφημιστικό εργαλείο. Το εικονικό μουσείο-«περιεχόμενο» (content museum) είναι ένας ιστότοπος που περιλαμβάνει πολυμεσικό υλικό και παρέχει στο κοινό λεπτομερείς πληροφορίες για τις συλλογές του φυσικού μουσείου. Το εικονικό μουσείο –«μάθηση» (learning museum) πρόκειται για έναν ιστότοπο που περιλαμβάνει μαθησιακού χαρακτήρα τρόπους παρουσίασης των ψηφιακών δεδομένων. Επίσης, η επίσκεψη προσαρμόζεται ανάλογα με τις εκπαιδευτικές ανάγκες και την ηλικία των επισκεπτών/τριών. Στόχος αυτού του τύπου μουσείου είναι να κάνει τον εικονικό επισκέπτη/την εικονική επισκέπτρια να επιστρέψει και να δημιουργήσει μια προσωπική σχέση με την ψηφιακή συλλογή (Sylaiou, Liagokaris, Kostakis, & Patias, 2009: 521).

Το εικονικό μουσείο (<https://bit.ly/2NLaEgC>), για το οποίο γίνεται λόγος στην παρούσα εργασία, βασίζεται στο πραγματικό μουσείο Anne Frank Museum (στο εξής Μουσείο Άννας Φρανκ) (<https://www.annefrank.org/en/anne-frank/>) που βρίσκεται στο Άμστερνταμ και από το οποίο έχουν αντληθεί ιδέες. Πρόκειται για μια ανακατασκευή του αυθεντικού μουσείου και δημιουργήθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος της λογοτεχνίας Β΄ γυμνασίου, με συνδημιουργούς τους μαθητές και τις μαθήτριες, προκειμένου να εξυπηρετήσει συγκεκριμένους μαθησιακούς στόχους την περίοδο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (2020-2021). Να σημειωθεί ότι στο σχολικό εγχειρίδιο περιλαμβάνεται απόσπασμα από το «Ημερολόγιο της Άννας Φρανκ». Η εκ νέου δημιουργία του κρίθηκε σκόπιμη για τρεις λόγους. Αρχικά, ενεπλάκησαν οι μαθητές/τριες στη δημιουργία του, το περιεχόμενό του είναι στην ελληνική γλώσσα και, τέλος, είναι πιο εστιασμένο στο εκπαιδευτικό υλικό που δημιουργήθηκε, καθώς δεν περιλαμβάνει τον ίδιο όγκο εκθεμάτων. Μάλιστα, ο επισκέπτης/η επισκέπτρια μπορεί να περιηγηθεί μόνος του/μόνη της μέσω ενός «αυτόματου οδηγού» κατά την είσοδό του στο μουσείο. Ως εκ τούτου, είναι πολύ πιο

εύκολη η περιήγησή του, ιδιαίτερα στο να επιστρέψει στον εικονικό χώρο, ώστε να δημιουργηθεί μια προσωπική σχέση με τη συλλογή.

Το εικονικό μουσείο κατασκευάστηκε με το Artsteps (<https://www.artsteps.com/>), μια εύχρηστη διαδικτυακή πλατφόρμα δημιουργίας ρεαλιστικών τρισδιάστατων χώρων, για την ψηφιακή αποτύπωση εικονικών εκθέσεων. Στις εικονικές αυτές εκθέσεις μπορούν να προβάλλονται διδιάστατα εκθέματα (λ.χ. φωτογραφίες), τρισδιάστατα εκθέματα (λ.χ. γλυπτά) καθώς και video. Η κατασκευή και περιήγηση των εκθέσεων του Artsteps γίνεται μέσα από έναν απλό φυλλομετρητή, χωρίς την εγκατάσταση ειδικού λογισμικού. Οι επισκέπτες/τριες μπορούν να σχολιάζουν και να αξιολογούν τις εκθέσεις, καθώς και να τις αναρτούν σε κοινωνικά δίκτυα (λ.χ. facebook). Η διαδικτυακή εφαρμογή «ArtSteps» έχει χρησιμοποιηθεί από εκπαιδευτικούς για την κατασκευή εικονικών μουσείων σε εκπαιδευτικό πλαίσιο όπου και δίνονται και σχετικές οδηγίες για τα βήματα κατασκευής τους (βλ. και Παπαχρήστου, Βορβή, & Κοκκίνου, 2016).

Η λογοτεχνία ως ιστορική πηγή

Στην ενότητα αυτή θα επιχειρηθεί να δοθεί απάντηση στο ερώτημα κατά πόσο η λογοτεχνία μπορεί να αποτελέσει ιστορική πηγή. Ως εκ τούτου, κατά πόσο και το εξεταζόμενο λογοτεχνικό βιβλίο «Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ» μπορεί να αποτελέσει ιστορική μαρτυρία και άρα μουσειακό υλικό. Είναι γεγονός ότι η λογοτεχνία έχει τους δικούς της κανόνες (λογικοφανή στοιχεία, φανταστικά πρόσωπα, πλοκή, αγωνία). Μέσα σε όλα αυτά και ανάλογα με το λογοτεχνικό είδος ενδεχομένως να ενσωματώνονται και ιστορικά στοιχεία, όπως στο ιστορικό μυθιστόρημα, στην αυτοβιογραφία, στο ημερολόγιο κ.ά. Δεν μπορεί, όμως, να αποτελέσει ιστορική πηγή με την έννοια ότι οι ιστορικοί μπορούν να πληροφορηθούν από αυτή την «αλήθεια» των ιστορικών γεγονότων ή οι μαθήτριες/ές να μάθουν ιστορία μέσα από τη λογοτεχνία. Στη λογοτεχνία είναι πιο έντονη η μονοδιάστατη έκθεση των ιστορικών γεγονότων περισσότερο από ότι σε ένα ιστορικό έργο, αφού άλλος είναι ο στόχος της. Ωστόσο, η λογοτεχνική αφήγηση προσφέρει «αληθινή» γνώση για τις λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής και την αναβίωση της ατμόσφαιρας μιας εποχής. Βοηθά τον αναγνώστη/την αναγνώστρια να γνωρίσει μια εποχή μέσα από την οπτική, την «αλήθεια» των ηρώων/ηρωίδων του λογοτεχνικού έργου (Αποστολίδου, 2010: 7-8). Επομένως, η λογοτεχνία συνεπικουρικά και από διαφορετική σκοπιά μπορεί να βοηθήσει στο να αντιληφθούν οι αναγνώστες/τριες σε γενικές γραμμές μια εποχή, να αναζητήσουν ίχνη και μαρτυρίες του παρελθόντος έχοντας, βέβαια, υπόψη τους ότι η εποχή αναπαρίσταται από μια συγκεκριμένη οπτική. Ακριβώς σε αυτό πλαίσιο μπορεί να αντιμετωπιστεί και ως ιστορική πηγή. Σε μια εποχή μάλιστα που -όπως θα εξηγηθεί στη συνέχεια- έχουν αυξηθεί τα είδη των ιστορικών πηγών.

Στις αρχές του 20ού αιώνα παρατηρείται μια στροφή στη μελέτη της ιστορίας. Καταρχάς, σημειώνεται μια ρήξη με την παραδοσιακή ιστοριογραφία που υποστηρίζει ότι είναι δυνατή η επιστημονική αντικειμενικότητα στην ιστορία. Ακόμα, παρατηρείται άνοιγμα στην οπτική και στα εργαλεία και άλλων κοινωνικών επιστημών (λ.χ. ψυχολογίας, κοινωνιολογίας, λογοτεχνίας) και, συγχρόνως, εκδηλώνεται ενδιαφέρον για όλες τις «μικροϊστορίες» των ανθρώπων. Ως εκ τούτου, αναζητούνται και νέες πηγές μελέτης (Iggers, 1999). Έτσι, η έννοια της πηγής διευρύνεται, ώστε να συμπεριλάβει κάθε δημιουργήμα του ανθρώπου που διασώθηκε τόσο σε οπτικοακουστική μορφή (τραγούδια, προφορικές αφηγήσεις κ.λπ) όσο και σε μια ποικιλία γραπτών πηγών (ανεπίσημα αρχεία,

προσωπικά ημερολόγια, ιδιωτικές επιστολές, διαφημίσεις κ.λπ.) (Μαυροσκούφης, 2005: 18-21). Με βάση τα παραπάνω, και η λογοτεχνία, δηλαδή ιστορικά μυθιστορήματα, διηγήματα, βιογραφίες, αυτοβιογραφίες, ημερολόγια, ταξιδιωτικά κείμενα κ.λπ., αντιμετωπίζονται ως ιστορική πηγή.

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης και της ανάδυσης νέων μετανεωτερικών μορφών σκέψης, τα κείμενα δεν αντιμετωπίζονται ως «αντικειμενικές» πηγές, αλλά ως υποκειμενικές ερμηνείες πάνω σε γεγονότα του παρελθόντος. Κατά συνέπεια, βασική θεωρητική παραδοχή της συγκεκριμένης εργασίας αποτελεί η έννοια της μετανεωτερικότητας, η οποία αντιτίθεται στην έννοια της αντικειμενικής γνώσης και υποστηρίζει ότι η γνώση οικοδομείται μέσα από διαφορετικές φωνές. Μάλιστα, ο Lyotard (1993) θεωρητικός της μετανεωτερικότητας υποστηρίζει ότι οι «μικρές αφηγήσεις» που αναδεικνύουν την πολλαπλότητα των φωνών, των οπτικών και των τρόπων ζωής παίρνουν τη θέση της παγκόσμιας και αντικειμενικής γνώσης (βλ. και Φρυδάκη, 2009: 230-232).

Η συνάντηση της λογοτεχνικής και της ιστορικής οπτικής θα μπορούσε να αποβεί ιδιαίτερα χρήσιμη και λειτουργική για τους μαθητές και τις μαθήτριες, ώστε να αποκτήσουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της «πραγματικότητας» που οι δημιουργοί (ιστορικοί ή λογοτέχνες) έχουν κατασκευάσει. Τόσο η ιστορική όσο και η λογοτεχνική θεώρηση αποτελούν κατασκευές, δηλαδή αφορούν περισσότερο νοητικές κατηγορίες, βάσει των οποίων οι δημιουργοί προσλαμβάνουν και αναπαριστούν την πραγματικότητα. Η διασταύρωση λογοτεχνίας-ιστορίας διαπιστώνεται και από το γεγονός ότι τα ιστορικά γεγονότα επιδρούν και καθορίζουν ατομικές ζωές και το κάθε άτομο βιώνει διαφορετικά ένα ιστορικό γεγονός, παράλληλα, όμως, τα ατομικά βιώματα νοηματοδοτούν την ιστορική εξέλιξη. Άλλωστε, η μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος των ιστορικών από την ιστορία στις ιστορίες των ανθρώπων δείχνει ακριβώς αυτή τη συνάντηση και τον διάλογο των δύο πεδίων. Η λογοτεχνία μέσα από τον έντεχνο λόγο μετατρέπει την ιστορία σε προσωπικό βίωμα σε φωνή του υποκειμένου. Επομένως, το «ιστορικό και λογοτεχνικό αφήγημα αντιμετωπίζονται ως κείμενα που διαλέγονται, αναφέρονται στην ίδια ιστορική πραγματικότητα αλλά τη φωτίζουν διαφορετικά (Αθανασοπούλου, 2004: 105-107).

Μουσεία λογοτεχνίας και μουσειοπαιδαγωγικές δραστηριότητες

Η λογοτεχνία μπορεί να συνδεθεί με τον μουσειακό χώρο στο πλαίσιο των μουσείων λογοτεχνίας. Τα μουσεία λογοτεχνών, ως μια ιδιαίτερη κατηγορία μουσείων, απασχολούν το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (ICOM) και την υπαγόμενη σε αυτό Διεθνή Επιτροπή Μουσείων Λογοτεχνών (ICLM). Ως μουσείο λογοτεχνίας, η αρμόδια Επιτροπή του ICOM δίνει τον εξής ορισμό «είναι ένας οργανισμός που εστιάζει ειδικά στη λογοτεχνία, η οποία αντιμετωπίζεται ως πολιτιστική κληρονομιά. Αυτοί οι οργανισμοί συλλέγουν, διατηρούν και προωθούν τη λογοτεχνία μέσω μουσειογραφικών κωδίκων, με σκοπό να προάγουν τη γνώση για τη λογοτεχνία και τον ρόλο της στην κοινωνία»¹.

Σύμφωνα με την Bal (1996 στο Σηφάκη, 2020: 9-10), «μια έκθεση αντικειμένων στο μουσείο μπορεί να διαβαστεί, όπως και η λογοτεχνία, ως κείμενο με τους όρους της επιστήμης της σημειωτικής». Σε μια τέτοια «ανάγνωση», το κοινό ερμηνεύει τα «σημεία» δημιουργώντας τις δικές του υποκειμενικές αφηγήσεις, καθώς η επίδρασή τους ενδεχομένως να διαφέρει

¹ <http://iclm.mini.icom.museum/welcome-to-the-international-committee-for-literary-and-composers-museums-website/>

από άτομο σε άτομο. Επομένως, στον χώρο του μουσείου ο επισκέπτης/η επισκέπτρια θεωρείται συνδημιουργός του νοήματος των εκθεμάτων κατά την αλληλεπίδραση του με αυτά. Παρόμοια, και στη λογοτεχνία μετά το 1970, παρατηρείται μια στροφή του ενδιαφέροντος στον τρόπο που τα κείμενα αλληλεπιδρούν με τους αναγνώστες/τις αναγνώστριες καθώς και στο πώς οι ίδιοι/ίδιες τα προσλαμβάνουν. Μάλιστα, σύμφωνα με τη θεωρία της αναγνωστικής ανταπόκρισης (Iser, 2000), κατά την αλληλεπίδραση κειμένου-αναγνώστη/ριας, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στην πράξη της ανάγνωσης και το κείμενο συμπληρώνεται με νοήματα που στηρίζονται στην υποκειμενικότητα των αναγνωστών/ριών. Με άλλα λόγια, αυτό που ενδιαφέρει τον Iser δεν είναι τι λέει το κείμενο αλλά πώς το διαβάζει ο αναγνώστης/η αναγνώστρια (Φρυδάκη, 2003: 166).

Βασικές αρχές κατά την επίσκεψη στα μουσεία λογοτεχνίας αποτελούν η ανακάλυψη, η φαντασία και η βιωματική προσέγγιση (Μορτάκη & Μπλιούμη, 2016). Κατά συνέπεια, η μάθηση και η ανάδυση της υποκειμενικότητας των επισκεπτών/τριών μπορεί να επιτευχθεί μέσω ανάλογων μουσειοπαιδαγωγικών δραστηριοτήτων. Οι μέθοδοι που εφαρμόζονται σε τέτοιου είδους δραστηριότητες δίνουν βαρύτητα στην ενεργητική συμμετοχή και στο πώς ο επισκέπτης/η επισκέπτρια προσλαμβάνει τα εκθέματα. Επίσης, εστιάζουν -ανάλογα, βέβαια, με τους στόχους που τίθενται κάθε φορά- στη μάθηση, την ψυχαγωγία, τη συμμετοχή, την εμπειρία, την προσωπική έκφραση και τη δημιουργία. Για αυτόν τον λόγο, αξιοποιείται μια μεγάλη ποικιλία μεθόδων από τις πιο παραδοσιακές (αφήγηση, ξενάγηση) μέχρι τις πιο συμμετοχικές και ενεργητικές (μαιευτική μέθοδος, ανακαλυπτική μέθοδος, βιωματικές-δημιουργικές μέθοδοι, όπως οι δραστηριότητες γραμματισμού και η δημιουργική γραφή (Νικονάνου, 2015).

Οι βιωματικές-δημιουργικές μέθοδοι προτείνονται ως κατάλληλες και στην παρούσα διδακτική πρόταση. Βασικό στόχο αυτών των μεθόδων αποτελούν οι ατομικές και συλλογικές δημιουργικές εκφράσεις που λαμβάνουν, ωστόσο, υπόψη τους τις προσωπικές ερμηνείες των συμμετεχόντων/ουσών, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο την ενεργό συμμετοχή τους. Από τη στιγμή που η εξάσκηση στον γραπτό και προφορικό λόγο αποτελεί έναν ακόμη στόχο, αξιοποιείται και η δημιουργική γραφή, ώστε να επιτευχθεί η καλλιέργεια της προσωπικής εμπειρίας και της δημιουργικής έκφρασης. Παράλληλα, αξιοποιούνται εμπειρίες και βιώματα των συμμετεχόντων. Από τις τεχνικές δημιουργικής γραφής αξιοποιείται η ακροστιχίδα (τα αρχικά γράμματα κάθε στίχου αν διαβαστούν κάθετα διαμορφώνουν μία λέξη) και τα χαϊκού (τρίστιχα αποτελούμενα από 17 συλλαβές καταμεμημένες ως εξής σε κάθε στίχο: 5, 7, 5) (βλ. Σουλιώτης, 2012). Επίσης, η περιγραφή μέσα από την παρατήρηση εικόνων, η καταγραφή μιας λίστας συναισθημάτων κ.λπ.

Μια εκπαιδευτική επίσκεψη σε ένα λογοτεχνικό μουσείο είναι απαραίτητο να ακολουθεί κάποια βασικά στάδια: α) τον καθορισμό στόχων που εξαρτάται από την ομάδα και την εκπαιδευτική διαδικασία, β) την αφόρμηση κατά την οποία ενεργοποιούνται οι πρότερες γνώσεις και τα βιώματα των μαθητών/ριών, γ) την ανάπτυξη δεξιοτήτων μέσω δραστηριοτήτων μέσω μεθόδων, όπως η δημιουργική γραφή και της παρουσίασης αυτών των δραστηριοτήτων, οι μαθητές/ριες ασχολούνται εκτενέστερα με τα εκθέματα του μουσείου και δ) τη μάθηση μέσω της ανακάλυψης, κατά την οποία οι μαθήτριες/ές οδηγούνται σταδιακά στη νέα γνώση μέσα από τις κατευθυνόμενες δραστηριότητες που τους ανατίθενται. Για παράδειγμα, με τη μελέτη και την ενασχόληση κάποιου αντικειμένου του μουσείου ή με τη παρατήρηση κάποιων εκθεμάτων που συνδέονται με μια συγκεκριμένη περίοδο της ζωής του συγγραφέα και τη σύνταξη κάποιου κειμένου για αυτή τη χρονική περίοδο (Μορτάκη & Μπλιούμη, 2016: 106).

Μια διδακτική πρόταση προς αξιοποίηση: η περίπτωση του εικονικού μουσείου Άννα Φρανκ

«Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ» είναι ένα από τα πιο πολυδιαβασμένα βιβλία στον κόσμο. Αφορά επιστολές της Άννας στη φανταστική φίλη Κίττυ από τη 14^η Ιουνίου 1942 έως την 1^η Αυγούστου 1944 (βλ. Φρανκ, 2010). Με βάση όσα έχουν συζητηθεί, μπορεί να ειπωθεί ότι αποτελεί ιστορική πηγή, αφού πρόκειται για την προσωπική μαρτυρία μιας έφηβης την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το διάστημα του αυτοεγκλεισμού 1942-1944, η Άννα μεταφέρει στις σελίδες του ημερολογίου της, εκτός από τις προσωπικές μαρτυρίες για τον τρόπο που βιώνει τον εγκλεισμό στο κρησφύγετο, και τον απόηχο του πολέμου μέσω των εκπομπών που παρακολουθούν αυτή και οι συγγάτοικοί της από το παράνομο ραδιόφωνο που διαθέτουν. Επίσης, τα άτομα που τους βοηθούν μεταφέρουν νέα κάθε φορά που τους επισκέπτονται. Σε γενικές γραμμές, μέσα από τις «μικροϊστορίες» της αφηγήτριας, ο αναγνώστης/η αναγνώστρια αναβιώνει μια εποχή.

Από την άλλη, μπορεί να θεωρηθεί και λογοτεχνικό κείμενο, αφού έχει καταφέρει να συγκινήσει εκατομμύρια αναγνώστες/τριες σε όλο τον κόσμο και ως λογοτεχνικό βιβλίο έχει καταξιωθεί στη συνείδηση των αναγνωστών (βλ. και Πυρπύλη, 2020). Άλλωστε, απόσπασμα από το «Ημερολόγιο της Άννας Φρανκ» περιλαμβάνεται στα λογοτεχνικά κείμενα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και ως τέτοιο προσεγγίζεται (βλ. Γαραντούδης, Χατζηδημητρίου, & Μέντη, 2006).

Όσον αφορά το «Μουσείο Άννας Φρανκ», αυτό συνδέεται με το ημερολόγιο της, και έτσι μπορεί να θεωρηθεί κατά ένα μέρος λογοτεχνικό. Να λειτουργήσει ως χώρος συνάντησης των επισκεπτών/τριών με τη δημιουργό ενός λογοτεχνικού βιβλίου, την εποχή της και ουσιαστικά μπορεί να αποτελέσει μέσο πρόσληψης της προσωπικότητας της δημιουργού αλλά και του μοναδικού έργου της. Να σημειωθεί ότι η ύπαρξη του μουσείου στον συγκεκριμένο χώρο, στο αποκαλούμενο Κρησφύγετο, συνδέεται με το γεγονός ότι η Άννα Φρανκ, η οικογένειά της και κάποιοι οικογενειακοί φίλοι κρύβονταν εκεί, για να αποφύγουν τη σύλληψή τους και τον εγκλεισμό τους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, στα οποία στελνόταν οι Εβραίοι που ζούσαν σε κατεχόμενα από τους Γερμανούς εδάφη. Με τη βοήθεια πιστών υπαλλήλων της εταιρείας του πατέρα της Άννας Φρανκ έμειναν κρυμμένοι για δύο χρόνια και έναν μήνα. Τον Αύγουστο του 1944 προδόθηκαν, συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Η δημιουργία του εικονικού μουσείου βασίζεται σε υλικό που έχει επιλεγεί και τοποθετηθεί σε χρονολογική σειρά, έτσι ώστε να μπορεί να διαβαστεί ως κείμενο. Ουσιαστικά, πρόκειται για μια συλλογή φωτογραφικού υλικού που αντλήθηκε κυρίως από το «αυθεντικό» μουσείο και για όλο το υλικό αναφέρεται η πηγή προέλευσής του. Η προετοιμασία για την επίσκεψη στο κατασκευασμένο για εκπαιδευτικούς σκοπούς -και άρα μουσείο μάθησης (learning museum)- εικονικό μουσείο Άννα Φρανκ μπορεί να υλοποιηθεί σε τρεις φάσεις.

Σχήμα 1: Η είσοδος του εικονικού μουσείου (<https://bit.ly/2NLaEgC>)

Σε μια πρώτη φάση (πριν την επίσκεψη) οι μαθητές/τριες στην σχολική τάξη (είτε πρόκειται για δια ζώσης είτε για εξ αποστάσεως μαθήματα) γνωρίζουν μέσα από το έργο της την Άννα Φρανκ. Διαβάζουν το απόσπασμα που περιλαμβάνεται στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ Γυμνασίου. Επίσης, μελετούν όλες τις πληροφορίες που δίνονται από τα περικειμενικά στοιχεία του αποσπάσματος (εισαγωγικό σημείωμα, σύντομο βιογραφικό σημείωμα, κειμενικό είδος). Στη συνέχεια, ασχολούνται με την αναζήτηση και τη συγκέντρωση υλικού σε έναν ψηφιακό πίνακα (φωτογραφικό υλικό, βίντεο και στιδήποτε σχετίζεται με την Άννα Φρανκ). Βασική προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή του υλικού τους. Εργάζονται ομαδικά και η κάθε ομάδα αναλαμβάνει μια περίοδο της ζωής της, την οποία καταγράφει σε μια χρονογραμμή. Η χρονογραμμή εκτείνεται από το 1929 (χρονολογία γέννησης της Άννας Φρανκ) μέχρι και το 1947 (έκδοση του ημερολογίου από τον πατέρα της Όττο Φρανκ μετά το θάνατό της). Στο πλαίσιο αυτό, παράλληλα με τα γεγονότα της ζωής της καταγράφονται και σχολιάζονται τα ιστορικά συμβάντα της εποχής: άνοδος του Χίτλερ και του ναζιστικού κόμματος στην εξουσία (1933), έναρξη Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1939), κατάληψη της Ολλανδίας από τους Γερμανούς (1940) κ.λπ. Οι μαθητές/τριες αντλούν πληροφορίες και υλικό για τα ιστορικά γεγονότα από επιλεγμένους συνδέσμους που τους έχουν δοθεί, αλλά και από αναζήτηση στο Διαδίκτυο με λέξεις-κλειδιά. Στη συγκεκριμένη πρόταση, οι μαθητές/τριες εργάζονται εξ αποστάσεως σε ομάδες που δημιουργούνται με τη δυνατότητα που προσφέρει η πλατφόρμα τηλεκπαίδευσης (webex).

Στο μεταξύ, το υλικό που συγκεντρώθηκε στον ψηφιακό πίνακα καθώς και τα κείμενα των μαθητών/τριών στη χρονογραμμή με τους βασικούς σταθμούς στη ζωή της Άννας Φρανκ αποτελούν τη βάση δεδομένων, ώστε να δημιουργηθεί από την εκπαιδευτικό το εικονικό μουσείο με τη βοήθεια της εφαρμογής Artsteps. Το μουσείο μετονομάζεται σε «Βιογραφικό Μουσείο Άννας Φρανκ», καθώς εστιάζει στη ζωή της σε μια ιστορική, βέβαια, περίοδο, αυτή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Σε μια δεύτερη φάση (επίσκεψη στο μουσείο) οι μαθητές/τριες περιηγούνται στο μουσείο - στο οποίο άλλωστε είναι συνδημιουργοί- και ασχολούνται με δραστηριότητες μέσα από την παρακολούθηση των εκθεμάτων. Στην είσοδο του μουσείου οι μαθητές και μαθήτριες διαβάζουν: *«Καλώς ήρθατε στο Βιογραφικό Μουσείο "Άννα Φρανκ"! Η περιήγηση σε ένα μουσείο καλό είναι να συνοδεύεται από δραστηριότητες. Επομένως, είναι απαραίτητο να έχετε μαζί σας τα φύλλα δραστηριοτήτων. Ανεξάρτητα από την "καθοδηγούμενη" περιήγηση, μπορείτε να κάνετε κλικ σε κάθε εικόνα. Σε κάποιες από αυτές μπορείτε να*

διαβάσετε αποσπάσματα από το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ. Μην ξεχνάτε: Παρατηρείτε, σκέφτεστε και...γράφετε! Καλή περιήγηση!».

Η επίσκεψη είναι απαραίτητο να οργανώνεται με βάση συγκεκριμένα στάδια. Έτσι, ο/η εκπαιδευτικός είναι αναγκαίο να έχει καθορίσει τους στόχους της επίσκεψης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι στόχοι που έχουν τεθεί είναι οι μαθητές/τριες να γνωρίσουν την Άννα Φρανκ ως "συγγραφέα" καθώς και την οικογένειά της, για την οποία έχει κάνει σχετικές αναφορές στο ημερολόγιό της, αλλά και να εξασκηθούν στη γραφή έχοντας ως παράδειγμα την Άννα Φρανκ, μια έφηβη στην ηλικία τους. Αφόρμηση αποτελεί το απόσπασμα που περιλαμβάνεται στο σχολικό εγχειρίδιο, αλλά μπορεί να αποτελέσει και η ημέρα Μνήμης στο Ολοκαύτωμα (27 Ιανουαρίου) ή και ένα πρόγραμμα φιλιαναγνωσίας και ενασχόλησης με το συγκεκριμένο λογοτεχνικό βιβλίο.

Ακολουθεί η ανάπτυξη δεξιοτήτων μέσω δραστηριοτήτων. Στο στάδιο αυτό ο/η εκπαιδευτικός αποφασίζει σε ποιες δεξιότητες θέλει να εστιάσει (λ.χ. κριτική σκέψη, γραφή). Η συγκεκριμένη εικονική περιήγηση εστιάζει στην «καλλιέργεια» του γραπτού λόγου μέσα από δραστηριότητες δημιουργικής γραφής (λ.χ. χαϊκού), δραστηριότητες βιωματικές (λ.χ. Μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία το 1933, η οικογένεια Φρανκ μετακόμισε στην Ολλανδία και συγκεκριμένα στο Άμστερνταμ. Η Άννα μαθαίνει τη γλώσσα, πηγαίνει σχολείο και κάνει φίλες. Με λίγα λόγια αισθάνεται σαν «να είναι στο σπίτι της». Παρατηρείστε τις εικόνες που δείχνουν αυτή την περίοδο της ζωής της. Εσείς πότε αισθάνεστε κάπου σαν να είστε στο σπίτι σας;) ή ενσυναίσθησης (λ.χ. Άραγε πώς να ένιωθαν οι οκτώ άνθρωποι που ζούσαν στο κρησφύγετο; Για σκέψου και κάνε μια λίστα με τα συναισθήματά τους), οπτικού γραμματισμού και φαντασίας (λ.χ. Παρατήρησε τις εικόνες που δείχνουν τη ζωή στο μυστικό κρησφύγετο. Προσπάθησε να περιγράψεις πώς μπορεί να ήταν η μέρα τους εκεί...), αλλά και κριτικής – αφαιρετικής σκέψης (λ.χ. ακροστιχίδα με το όνομά της).

Τέλος, επιτυγχάνεται η μάθηση μέσω της ανακάλυψης. Σε αυτό το στάδιο μέσα από τη διαδραστικότητα με το φωτογραφικό υλικό και την παρατήρηση των εικόνων κατά περιόδους, οι μαθητές/τριες γνωρίζουν τη ζωή και την προσωπικότητας της Άννας Φρανκ, αλλά έρχονται σε επαφή και με αποσπάσματα από το βιβλίο της, γεγονός που ενδεχομένως τους παρακινήσει να διαβάσουν και ολόκληρο το βιβλίο. Όλα αυτά σε ένα πλαίσιο βιωματικό, καθώς οι δραστηριότητες επιζητούν και τις δικές τους βιωματικές εμπειρίες.

Στην τρίτη φάση (μετά την επίσκεψη στο Μουσείο) οι μαθητές/τριες συζητούν τις εμπειρίες τους από την επίσκεψη και διαβάζουν τα φύλλα εργασίας που συμπλήρωσαν κατά την εικονική περιήγησή τους. Με αυτόν τον τρόπο, πραγματοποιείται και συζήτηση των βασικών σημείων που θίγει το απόσπασμα του σχολικού βιβλίου, αυτό των οικογενειακών σχέσεων με παράλληλη αναφορά στις δικές τους εμπειρίες. Στο σημείο αυτό μπορεί να γίνει και ένας παραλληλισμός του αυτοεγκλεισμού της Άννας Φρανκ στο κρησφύγετο με τη δική τους εμπειρία παραμονής στα σπίτια λόγω της πανδημίας του κορονοϊού. Έτσι, οι μαθητές/τριες πλησιάζουν και γνωρίζουν βιωματικά την Άννα Φρανκ. Άλλωστε το είδος των δραστηριοτήτων σε μεγάλο βαθμό έχει ως στόχο την καλλιέργεια ενσυναίσθησης των μαθητών/τριων και τη δημιουργία προσωπικών ερμηνειών μέσω της συναισθηματικής ενεργοποίησης.

Πίνακας 1: Δραστηριότητες για την επίσκεψη στο εικονικό «Βιογραφικό Μουσείο Άννας Φρανκ»

 ❶ Μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία το 1933, η οικογένεια Φρανκ μετακόμισε στην Ολλανδία και συγκεκριμένα στο Άμστερνταμ. Η Άννα μαθαίνει τη γλώσσα, πηγαίνει σχολείο και κάνει φίλες. Με λίγα λόγια αισθάνεται σαν «να είναι στο σπίτι της». Παρατηρήστε τις εικόνες που δείχνουν αυτή την περίοδο της ζωής της. Εσείς πότε αισθάνεστε κάπου σαν να είστε στο σπίτι σας;

 ❷ Στο Μουσείο διαβάζουμε «όταν οι Γερμανοί κατέλαβαν την Ολλανδία, το 1940, ξανάρχισαν οι διακρίσεις σε βάρος των Εβραίων κι έτσι αναγκάστηκε να φοιτήσει σε εβραϊκό σχολείο. Εκείνη την περίοδο ήταν στενοχωρημένη, καθώς οι Εβραίοι έπρεπε να φοράνε το κίτρινο αστέρι, πράγμα που τους στοχοποιούσε». Για σένα τι σημαίνει διάκριση; Πώς άραγε να ένιωθε η Άννα Φρανκ;

 ❸ Στο ημερολόγιό της η Άννα αναφέρεται και στη σχέση της με τα άλλα μέλη της οικογένειας. Μάλιστα, στο απόσπασμα διαβάσαμε και κάποιους χαρακτηρισμούς. Εσύ ποια χαρακτηριστικά θα απέδιδες στον εαυτό σου;

 ❹ Μπορείς να ζητήσεις από έναν φίλο/μια φίλη να σε περιγράψει με δύο χαρακτηρισμούς;

 ❺ Κάποιοι/οιες ρίσκαραν τη ζωή τους για να βοηθήσουν τα άτομα που ζούσαν το κρησφύγετο (τους έφερναν φαγητό, βιβλία, περιοδικά...). Εσύ έχεις βοηθήσει ποτέ κάποιο άτομο; Περιέγραψε σχετικά...

 ❻ Άραγε πώς να ένιωθαν οι οκτώ άνθρωποι που ζούσαν στο κρησφύγετο; Για σκέψου και κάνε μια λίστα με τα συναισθήματά τους γράφοντας μια σύντομη εξήγηση

 ❼ Η Άννα στο κρησφύγετο πήρε μαζί της το ημερολόγιό της και ήταν πολύ χαρούμενη για αυτό. Γράψε τρία πράγματα που θα έπαιρνες μαζί σου στο μυστικό κρησφύγετο, αν ήσουν στη θέση της Άννας Φρανκ.

 ❽ Παρατήρησε τις εικόνες που δείχνουν τη ζωή στο μυστικό κρησφύγετο. Προσπάθησε να περιγράψεις πώς μπορεί να ήταν η μέρα τους εκεί....

 Μην ξεχνάς ότι κάτω από το κρησφύγετο, στο ισόγειο στις 8:30 π.μ. ξεκινούσε η δουλειά και άρα δεν έπρεπε να κάνουν καθόλου θόρυβο. Οι άνθρωποι που τους βοηθούσαν και ήταν στα γραφεία πάνω από το ισόγειο έπιαναν δουλειά στις 9:00 π.μ.

 ❾ Να κάνετε μια ακροστιχίδα με το όνομά της ΆΝΝΑ ΦΡΑΝΚ

A _____

N _____

N _____

A _____

Φ _____

P _____

A _____

N _____

K _____

 ❿ Γράψε ένα χαϊκού στο οποίο θα αναφέρεσαι στα συναισθήματά σου και στις εντυπώσεις από την περιήγησή σου στο μουσείο ή θα περιγράψεις μια εικόνα του μουσείου ή θα αναφέρεσαι στη ζωή της Άννας Φρανκ με βάση όσα είδες στο μουσείο.

Αντί επιλόγου

Με την επίσκεψη στο εικονικό μουσείο μάθησης (learning museum), δόθηκε η δυνατότητα στους μαθητές/στις μαθήτριες βασιζόμενοι/ες σε προηγούμενες γνώσεις, είτε από τη δική τους έρευνα στο Διαδίκτυο για την Άννα Φρανκ είτε μέσα από βιωματικές εμπειρίες, να προσεγγίσουν την προσωπικότητά της αλλά και να καλλιεργήσουν -μέσα από αυτή την προσέγγιση- δεξιότητες όπως είναι η γραφή και ο οπτικός γραμματισμός. Επιπλέον, το εκπαιδευτικό υλικό που δημιουργήθηκε έδωσε ερεθίσματα, για παρατήρηση, ενεργητική συμμετοχή και διαμόρφωση προσωπικής άποψης. Με άλλα λόγια, οι δραστηριότητες εστίασαν στην υποκειμενικότητα των μαθητών/τριών και στον τρόπο που προσλαμβάνουν τα κείμενα (λογοτεχνικά αποσπάσματα, φωτογραφικό υλικό). Οι μαθητές/τριες ανταποκρίθηκαν με άνεση και προθυμία στις δραστηριότητες. Βέβαια, σε κάποιες από αυτές, όπως τα χαϊκού, ήταν απαραίτητο να έχει προηγηθεί σχετική προετοιμασία. Η διδακτική πρόταση μπορεί να θεωρηθεί «επιτυχής» και από το γεγονός ότι κάποιες μαθήτριες εξέφρασαν ενδιαφέρον να διαβάσουν ολόκληρο το λογοτεχνικό βιβλίο.

Εκτιμώ ότι η φιλοσοφία στην οποία στηρίζεται η συγκεκριμένη εκπαιδευτική δραστηριότητα μπορεί να βρει εφαρμογή σε οποιοδήποτε λογοτεχνικό μουσείο τόσο για επιτόπιες επισκέψεις όσο και για εικονικές. Συγκεκριμένα, μια επίσκεψη σε μουσείο είναι σημαντικό να σχεδιάζεται και να προετοιμάζεται, ακολουθώντας κάποια στάδια: πριν την επίσκεψη, κατά τη διάρκεια της επίσκεψης, μετά την επίσκεψη. Υπάρχουν, βέβαια, και λογοτεχνικά μουσεία που υλοποιούν συγκεκριμένα εκπαιδευτικά προγράμματα, όπως το μουσείο Νίκος Καζαντζάκης –ενδεχομένως το μοναδικό λογοτεχνικό μουσείο με οργανωμένα εκπαιδευτικά προγράμματα στην Ελλάδα (βλ. και Μορτάκη & Μπλιούμη, 2016). Ακόμη, όμως, και στην περίπτωση που δεν υπάρχει ένα οργανωμένο λογοτεχνικό μουσείο, μπορεί με τη βοήθεια της εφαρμογής Artsteps να δημιουργηθεί ένα εικονικό μουσείο. Ο/Η εκπαιδευτικός να σχεδιάσει βιωματικές-δημιουργικές δραστηριότητες, μέσα από τις οποίες θα επιτευχθεί η συνάντηση λογοτεχνίας-ιστορίας και οι μαθητές/τριες θα γνωρίσουν τη ζωή και το έργο του λογοτέχνη με έναν πιο βιωματικό και ενεργητικό τρόπο.

Βέβαια, στις επιτόπιες επισκέψεις εισέρχονται και άλλοι παράγοντες, όπως είναι η γνωριμία των επισκεπτών/τριών με τα αυθεντικά εκθέματα και ενδεχομένως με τον πραγματικό χώρο που έζησε ο δημιουργός (λ.χ. Το σπίτι του Παπαδιαμάντη στη Σκιάθο), αλλά και με ό,τι συνεπάγεται η επιτόπια επίσκεψη σε έναν χώρο που έχει σχεδιαστεί από ειδικούς. Ωστόσο, και οι εικονικές περιηγήσεις την περίοδο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης ή όταν δεν είναι εφικτή η επίσκεψη σε μουσείο, καθώς αυτό βρίσκεται σε άλλη χώρα ή πόλη, μπορεί να αποτελέσουν λύση, ώστε να ξεπεραστούν τα προβλήματα που ανακύπτουν από τις παραδοσιακές μεθόδους επικοινωνίας και να συνδεθεί η σχολική εμπειρία με την επίσκεψη σε ένα «μουσείο».

Αναφορές

- Bal, M. (1996). *Double Exposures: The Practice of Cultural Analysis*. New York: Routledge.
- Desvallées, A., & Mairesse, F. (2014). *Βασικές Έννοιες της Μουσειολογίας, Ελληνική Μετάφραση*. Ελληνικό Τμήμα του ICOM. Ανακτήθηκε στις 1/2/21 από http://icom-greece.mini.icom.museum/wp-content/uploads/sites/38/2018/12/Museology_WEB.pdf
- Encyclopaedia Britannica online. Ανακτήθηκε στις 3/2/21 από <https://www.britannica.com/topic/virtual-museum>

- Iggers, G. (1999). *Η Ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα: από την επιστημονική αντικειμενικότητα στη πρόκληση του μεταμοντερνισμού*. (Π. Ματάλας, Μεταφρ.) Αθήνα: Νεφέλη.
- Iser, W. (2000). Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στο κείμενο και στον αναγνώστη. Στο Μ. Λεοντσίνη (Επιμ.), *Όψεις της Ανάγνωσης* (Κ. Αθανασίου, & Φ. Σιατίτσας, Μεταφρ., σσ. 195-211). Αθήνα: Νήσος.
- Lyotard, J. (1993). *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*. (Κ. Παπαγιώργης, Μεταφρ.) Αθήνα: Γνώση.
- Sylaiou, S., Liarokapis, F., Kostakis, K., & Patias, P. (2009). Virtual museums, a survey and some issues for consideration. *Journal of Cultural Heritage*(10), σσ. 520-528.
- Αθανασοπούλου, Α. (2004). Ιστορία και Λογοτεχνία στο σχολείο. Μία διεπιστημονική πρόταση διδασκαλίας για την κριτική αγωγή των μαθητών στον σύγχρονο πολιτισμό. Στο Κ. Αγγελάκος, & Γ. Κόκκινος (Επιμ.), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών* (σσ. 101-131). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Αποστολίδου, Β. (2010). *Λογοτεχνία και ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Ανακτήθηκε στις 4/2/2021 από https://www.greek-language.gr/digitalResources/assets/img/literature/education/literature_history/apostolidou-literature-history.pdf
- Αρβανίτης, Κ. (2002). Ψηφιακό, Εικονικό Κυβερνομουσείο ή δικτυακό μουσείο; Αναζητώντας όρο και ορισμό. *1ο Διεθνές Συνέδριο Μουσειολογίας, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας & Επικοινωνίας, 31 Μαΐου – 2 Ιουνίου 2002*, (σσ. 183-192). Μυτιλήνη.
- Γαραντούδης, Ε., Χατζηδημητρίου, Σ., & Μέντη, Θ. (2006). *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ Γυμνασίου*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Μαυροσκούφης, Δ. (2005). *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας. Ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία, ιστορικές πηγές*. Θεσσαλονίκη: Αδερφοί Κυριακίδη.
- Μορτάκη, Σ., & Μπλιούμη, Α. (2016). Μουσείο, λογοτεχνία και εκπαίδευση: ενδεικτικά παραδείγματα από Ελλάδα και Γερμανία. *Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης*(2), σσ. 103-117.
- Νικονάνου, Ν. (2015). Μουσειοπαιδαγωγικές μέθοδοι: Συμμετοχή-εμπειρία-δημιουργία. Στο Ν. Νικονάνου, Α. Μπούνια, Α. Φιλιππουπολίτη, & Α. Χουρμουζιάδη, *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα. [ηλεκτρ. βιβλ.]* (σσ. 51-84). Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανακτήθηκε στις 20/1/2021 από <http://hdl.handle.net/11419/712>
- Παπαχρήστου, Μ., Βορβή, Ι., & Κοκκίνου, Ε. (2016). Η αξιοποίηση του «ArtSteps», ως δυναμικού εργαλείου μάθησης. *Έρκυνα*(8), σσ. 82-100. Ανακτήθηκε στις 20/1/21 από <http://www.erkyna.gr>
- Πυρπύλη, Σ. (2020). Η λογοτεχνική μαρτυρία ως μουσειακό υλικό, στη σφαίρα της δημόσιας ιστορίας: Από το ημερολόγιο στο Μουσείο Άννας Φρανκ. *Museumedu*(7), σσ. 47-67.
- Σηφάκη, Ε. (2020). Εισαγωγή. *Museumedu*(7), σσ. 9-17. Ανακτήθηκε στις 13/2/2021 από http://museumedulab.ece.uth.gr/main/el/journal_issues/published
- Σουλιώτης, Μ. (2012). *Δημιουργική γραφή. Οδηγίες πλεύσεως*. Λευκωσία: Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού Κύπρου.
- Φρανκ, Α. (2010). *Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ*. Αθήνα: Πατάκη.
- Φρυδάκη, Ε. (2003). *Η θεωρία της λογοτεχνίας στην πράξη της διδασκαλίας*. Αθήνα: Κριτική.
- Φρυδάκη, Ε. (2009). *Η διδασκαλία στην τομή της νεωτερικής και της μετανεωτερικής σκέψης*. Αθήνα: Κριτική.
- Χουρμουζιάδη, Α. (2017). *1+5 μουσειακές εικόνες και εικονικότητες*. University Studio Press: Θεσσαλονίκη.